

ŚWIAT WARTOŚCI NAUCZYCIELI

Przedstawiany tekst nie jest prezentacją badań dotyczących uznawanych przez nauczycieli wartości i ich wpływu na wykonywanie zawodu nauczyciela. Jest to jedynie próba podjęcia teoretycznych rozważań nad rolą wartości w życiu nauczyciela, kształtowaniu jego stosunku do ucznia oraz funkcjonowaniu w roli wychowawcy. Zanim przejdziemy do rozważenia znaczenia wartości w procesie edukacyjnym, zastanówmy się nad samym określeniem pojęcia wartość. Okazuje się, że termin ten jest nieostry, wieloznaczny, trudny do zdefiniowania¹. Istnieje wiele definicji i klasyfikacji wartości. Na uwagę zasługuje chociażby definicja podana przez znanego polskiego socjologa J. Szczepańskiego, który wartością określa „... dowolny przedmiot materialny lub idealny, ideę lub instytucję, przedmiot rzeczywisty lub wymaginowany, w stosunku do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisują mu ważną rolę w swoim życiu i dążenie do jego osiągnięcia odczuwają jako przymus”².

Próby uporządkowania różnych podejść w definiowaniu wartości dokonała H. Świda. W pracy zbiorowej pod jej redakcją, *Młodość a wartości*, możemy spotkać następujące stanowiska określające wartość jako:

- a) zjawisko autonomiczne
- b) kierunek motywacji
- c) przedmiot pozytywnej oceny
- d) kryterium pozytywnej oceny przedmiotów³.

¹ M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii*, Warszawa 1980, s.14.

² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 97-98.

³ H. Świda, *Pojęcie wartości i jej znaczenie dla funkcjonowania osobowości* [w:] H. Świda (red.), *Młodość a wartości*, Warszawa 1979, s. 12-38.

Jeżeli chodzi o pierwsze określenie, to wartość rozumiana jest tu jako „przedmiot, zjawisko, pojęcie czy idea, w której istocie tkwi atrybut wartościowości bez względu na to, czy ludzie tak ją traktują”⁴. Czołowym przedstawicielem tego kierunku jest Max Scheler. Według niego, wartości nie są przedmiotami czy zjawiskami, lecz ideami ucieleśniającymi się w przedmiocie i nadającymi mu właściwą rangę. Są one uniwersalne oraz obowiązujące wszystkich ludzi różnych epok i grup społecznych, chociaż nie zawsze bywają przez nich rozpoznawane. „Ludzie są zdolni poznać i realizować wartości w swym sposobie życia, w swej twórczości, lecz wartości istnieją niezależnie od aktu poznania i realizacji, stanowią trwałe idee, ukierunkowujące ludzkie działania”⁵. Stanowisko to charakterystyczne jest dla takich nauk, jak filozofia, aksjologia, etyka, estetyka czy teoria kultury. W naukach empirycznych (psychologia, socjologia) wartość rozpatrywana jest jako wytwór i składnik ludzkiego życia. Przedmiot, idea, zjawisko czy pojęcie jest wartościowe, o ile jest wartością dla danego człowieka czy też grupy. Mówimy tu o wartościach relatywnie – o wartościach czyichś, wartościach dla kogoś⁶. W tym sensie wartości odnajdujemy w ludzkich postawach, procesach motywacyjnych czy osobowości⁷.

Stanowisko, które uważa, że wartością jest to, co uruchamia ludzką motywację, charakterystyczne jest dla psychologii. Można tutaj wymienić następujące definicje wartości :

- a) C. A. Mace, która określa wartość „jako stan, w którym cały system potrzeb pierwotnych i nabytych znajduje najwyższe zaspokojenie”⁸.
- b) F. C. Tolman stwierdza, że „potrzebom odpowiada tak zwana matryca przekonań i wartości, która może być wspólna dla danej kultury lub specyficzna dla danego osobnika. Składa się ona z przekonań, że robienie pewnych rzeczy czy też osiąganie pewnych przedmiotów, sytuacji czy celów dostarczy zaspokojenia”⁹,
- c) K. Lewin wartością nazywa to wszystko, czemu w środowisku psychicznym człowieka jednostka przypisuje wartość dodatnią bądź

⁴ Tamże, s.12.

⁵ Tamże, s.14.

⁶ Tamże, s. 16.

⁷ Tamże.

⁸ C. A. Mace, *Homestasis needs and Values*, British Journal of Psychology 44/1953, cytując za: H. Świda, dz. cyt., s. 16.

⁹ Ch. M. Coffer, H. M. Appley, *Motywacja: teoria i badania*, Warszawa 1972, s. 426, cytując za: H. Świda, dz. cyt., s. 17.

ujemną, zależnie od tego czy aktualnie ku temu dąży, czy tego unika lub pragnie to unicestwić¹⁰.

Wartość w znaczeniu „kryterium pozytywnej oceny przedmiotów” jest rozumiana jako „... idea czy kryterium, które decyduje o tym, że przedmioty bądź stany rzeczy staną się obiektami pozytywnych postaw”¹¹. Wystarczającym świadectwem uznania wartości będzie stosowanie jej jako kryterium akceptacji różnych obiektów¹². Można wreszcie traktować wartość jako „przedmiot pozytywnej oceny”. W tym znaczeniu będzie się ona wiązała z aktami oceniania świata przedmiotowego. Proces oceniania polega na tym, że pewne przedmioty, ich cechy oraz stany rzeczy bądź cele uzna się za dobre, słuszne, ważne, inne za niegodne starań, nieistotne, niewłaściwe. Wartość będzie tu określana aktami akceptacji i aprobaty oraz będzie wiązała się bezpośrednio z teorią postaw¹³. Pytając o wartości jednostki, pytamy o jej postawy wobec różnych rzeczy, stanów rzeczy, celów, itp. Termin „postawa”, podobnie jak „wartość”, jest terminem wieloznacznym¹⁴. Przyjmując za S. Nowakiem określenie postawy jako układu trzech komponentów: emocjonalno-oceniającego (afektywnego), poznawczego i behawioralnego¹⁵, otrzymamy najbardziej przydatną dla naszych rozważań definicję wartości, w której wartość określana będzie jako obiekt szczególnego rodzaju pozytywnych postaw¹⁶. Zdaniem Nowaka „... kiedy w wyniku wartościowania nadajemy określoną «wartość» pewnemu konkretnemu przedmiotowi, sytuacji czy zdarzeniu lub stanowi rzeczy, to wartość ta może się wyrażać w dodatniej lub ujemnej ocenie tego przedmiotu [...]. Dla oznaczenia takiego zespołu zachowań wobec konkretnych przedmiotów, w których na plan pierwszy wysuwa się ocena tych

¹⁰ K. Lewin, *Principles of topological psychology*, New York 1935, cytuję za: H. Świda, dz. cyt., s.17.

¹¹ H. Świda, dz. cyt., s. 35.

¹² Tamże.

¹³ Tamże, s. 27.

¹⁴ Jedną z definicji postaw jest definicja S. Miki, który przez postawę rozumie „... względnie trwały stosunek emocjonalny lub oceniający do przedmiotu, bądź dyspozycję do wystąpienia takiego stosunku, wyrażającą się w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych”, S. Mika, *Wstęp do psychologii społecznej*, Warszawa 1972, s. 64-67.

¹⁵ S. Nowak, *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych* [w:] S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, Warszawa 1973, s.17-87.

¹⁶ Definicję tego typu podaje B. Galant, która opierając się na sformułowanej przez Nowaka definicji postawy, wartościami nazywa „...obiekty (materialne i niematerialne), w stosunku do których ludzie mają pozytywne postawy afektywne, posiadają o tych obiektach przynajmniej elementarną wiedzę oraz dążą do ich posiadania, utrzymania lub zdobycia”. B. Galant, *Wartości jako obiekty szczególnego rodzaju postaw*, „Studia Socjologiczne” 1979, nr 3/74, s. 211-227.

przedmiotów ze względu na ich pozytywny czy negatywny charakter, ich atrakcyjność lub repulsywność, stosuje się w psychologii społecznej dość często termin «postawa». Tak więc postawy w tym rozumieniu to w dużej mierze wartości, jakie w wyniku aktu wartościowania nadajemy wartościowanym przedmiotom, a więc to tyle, co wartości już uprzedmiotowione¹⁷.

Rozpatrując problematykę wartości, na uwagę zasługuje fakt ich zróżnicowania. Jest bardzo wiele rodzajów i odmian wartości, mówi się o rodzajach i typach wartości. W literaturze przedmiotu spotykamy też różne sposoby ich wyróżniania. Autorzy, przyjmując różne kryteria, podają różnorodne typy wartości¹⁸. Dla przykładu, we wspomnianej już pracy pod red. H. Świdy znajdujemy dziewięć typów wartości. Są to wartości: intelektualne, estetyczne, socjocentryczne, allocentryczne, prestiżowe, materialne, przyjemnościowe, emocjonalne oraz perfekcjonistyczne. Kryterium wyróżnienia tych wartości było ich rzeczywiste funkcjonowanie w społeczeństwie¹⁹. W naszym odniesieniu do wartości niezwykle ważną sprawą jest hierarchia wartości. Przekonanie, że wartości tworzą określony system, jest powszechnie podzielane przez wielu socjologów prowadzących studia nad wartościami²⁰. Jednostkowy świat wartości składający się z wielości rzeczy, idei, osobników i grup ludzkich, tworzy mniej lub bardziej spójny system. Wartości wchodzące do tego systemu i zajmujące w nim określone miejsce, wiążą się z innymi wartościami pozostając z nimi w pewnych stosunkach zależności i w ten sposób wykazując tendencję do trwałości²¹. System wartości określa tzw. siatkę poznawczą jednostki. Znając system wartości danej jednostki, możemy przewidzieć pod jakim kątem będzie ona postrzegać rzeczywistość i jakie aspekty tej rzeczywistości będzie skłonna uważać za szczególnie ważne²². W odniesieniu do systemu wartości konkretnej osoby przyjmujemy więc, że stanowi on harmonijny zbiór ustosunkowań, wobec pewnej grupy obiektów, o określonej hierarchii, realizujący cel regulowania, motywowania i modyfikowania zachowania jednostki lub grupy w aspekcie osobowego rozwoju²³.

¹⁷ S. Nowak, *Wstęp* [w:] *Ciągłość i zmiana...*, dz. cyt., s. 12.

¹⁸ Zob. S. Jałowiecki, *Struktura systemu wartości*, Warszawa 1978, s. 35-38; M. Misztal, *Problematyka wartości...*, dz. cyt., s. 67-92; L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 63-64; H. Świda-Zięba, *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 1998, s.10-30.

¹⁹ A. Folkierska, *Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze* [w:] *Młodzież a wartości*, dz. cyt., s. 94-135.

²⁰ S. Jałowiecki, dz. cyt., s. 21.

²¹ Tamże, s. 27.

²² H. Świda, dz. cyt., s. 49.

²³ K. Ostrowska, *W poszukiwaniu wartości*, Gdańsk 1994, s. 15.

Taki system wartości jest pewną strukturą stale istniejącą, mimo że pewne elementy tej struktury mogą się wymieniać ze względu na zachodzące procesy rozwojowe i zmieniające się potrzeby.

Kiedy zwracamy uwagę na tak zróżnicowany świat wartości, zdajmy sobie sprawę również z tego, że istnieje wiele systemów wartości (filozoficznych, religijnych, „praktycznych koncepcji życiowych”). Zróżnicowanie, jakie istnieje pod tym względem, sprawia, że nawet w przypadku zupełnie małych środowisk lokalnych, nie spotyka się prawie nigdy pełnej jednolitości²⁴. Ta zmieniająca się rzeczywistość sprawia, że wciąż aktualna jest problematyka badawcza dotycząca zagadnienia wartości i ich hierarchii. Aktualność tej problematyki wynika również z wagi, jaką wartości pełnią w życiu człowieka. Egzystencja człowieka w sposób istotny związana jest z wartościami. Człowiek jako istota rozumna żyje wartościami i dla wartości, odkrywa je, jest ich nosicielem, uczestnikiem, twórcą, użytkownikiem. Takie jest jego przeznaczenie jako człowieka²⁵. Wartości aktywizują przebieg relacji międzyludzkich. Komunikują człowieka z drugim człowiekiem, humanizują jego relacje. Są przedmiotem odniesienia dla jednostki, przyciągają i otwierają jednostkę na rzeczywistość, zobowiązują ją i ukierunkowują. Są potrzebą oraz przedmiotem dążenia i odniesienia ludzkiego życia, rzeczywistością, w której człowiek uczestniczy, do której świadomie się odnosi i do której dąży. Nadają sens ludzkiej egzystencji, służą twórczemu byciu i stawianiu się jednostki, rozwojowi osobowości i dojrzewaniu psychiki. Angażują aktywność psychiczną człowieka, jego emocje i wolę. Są motorem podejmowania decyzji, dokonywania wyborów, czasami niełatwych. Wszechobecne w życiu kulturowym ludzi, mają moc kształtowania kultur, społeczeństw i pojedynczego człowieka. Jednostkom i grupom dają zadowolenie, dążenie do nich lub ich osiągnięcie daje poczucie dobrze spełnionego obowiązku, a niektóre z nich są niezbędne dla utrzymania wewnętrznej spójności grupy, jej siły i jej znaczenia wśród innych grup²⁶. Żyjąc wartościami, człowiek realizuje nowe wartości i jednocześnie sam się urzeczywistnia jako wartość, transcendując ku wyższym wartościom odnajduje sens własnej egzystencji, pełnię życia, a wznosząc się od tego co realne do tego co idealne, decyduje o samourzeczywistnieniu własnych możliwości bycia sobą²⁷.

²⁴ Z. Włodarski, *Człowiek jako wychowawca i nauczyciel*, Warszawa 1992, s. 89.

²⁵ A. Siemianowski, *Człowiek a świat wartości*, Gniezno 1993, s. 93.

²⁶ J. Szczepański, dz. cyt., s. 98.

²⁷ A. Siemianowski, dz. cyt., s. 24.

W egzystencji człowieka znaczące miejsce zajmują nie tylko pojedyncze wartości, ale też fakt ich uhierarchizowania. Uczestniczenie w wartościach wg K. Popielskiego, staje się układem odniesienia dla życiowej orientacji jednostki. „Wyłączenie z systemu zapotrzebowań człowieka którejś z wartości, bądź zabsolutozywanie takiej z nich, której z natury rzeczy tego rodzaju wyróżnienie nie przysługuje, nie sprzyja procesowi dojrzewania psychicznego jednostki, ani zdrowiu psycho-fizycznemu ludzi. Więcej, może stać się dla niego życiowym zagrożeniem [...]. Analiza danych klinicznych dostarcza argumentów za tezą, że jest to syndrom jednej z form nerwicy „naszych czasów”, tzw. nerwicy egzystencjalnej o noogennym pochodzeniu i o szeroko rozbudowanym zasięgu społecznym.

Rekapitułując trzeba stwierdzić, że człowiek, jako podmiot osobowy, wartości odkrywa, wartościami żyje, w nich uczestniczy. Do wartości odnosi się, interioryzuje je i w związku z nimi kształtuje się jego egzystencja w procesie aktywności „ku...”²⁸.

Wartości mają swoje szczególne miejsce i pełnią ważną rolę w procesie edukacji. Nie sposób bowiem mówić o nauczaniu i wychowaniu człowieka bez odwołania się do wartości, które w bezpośredni sposób wprowadzają nas w problematykę celów wychowania i nauczania, łącząc się z aksjologicznym wymiarem obu tych procesów²⁹. Mówiąc o wychowaniu mamy na myśli wszelkie oddziaływania na człowieka współtworzące jego osobową indywidualność (wychowanie w sensie szerszym) oraz wszelkie zamierzone oddziaływania na wychowanka, podejmowane w określonym celu i w określonej sytuacji (wychowanie w sensie węższym)³⁰. W tym drugim rozumieniu wychowania mamy do czynienia z wyraźnym postawieniem problemu wartości. Ten kto naucza i wychowuje, chce pomóc wychowankowi w rozwoju, chce przezwyciężyć niedomagania i braki aktualne, chce ze stanu „być teraz” doprowadzić do stanu „może być”, „powinien być”. W wychowaniu i nauczaniu bardzo ważne jest postawienie celu, w przeciwnym razie ani wychowawca, ani nauczyciel nie byłby potrzebny, aby zajmować się wycho-

²⁸ K. Popielski, *Wartości i ich znaczenie w życiu ludzi* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – wartości – sens*, Lublin 1996, s. 62-63.

²⁹ Zob. M. Nowak, *Znaczenie wartości w procesie wychowania* [w:] *Człowiek – wartości – sens*, dz. cyt., s. 241-257; M. Braun-Galkowska, *W tę samą stronę. Książka dla nauczycieli o wychowaniu i lekcjach wychowawczych*, Warszawa 1994, s.7-22; M. Sawicki, *Dziecko jest osobą. Szkice z teorii kształcenia i wychowania*, Warszawa 1995, s. 13-17; W. Cichoń, *Aksjologiczne ujęcie procesu wychowania* [w:] F. Adamski (red.), *Człowiek, wychowanie. kultura*, Kraków 1993, s. 114-130; Z. Włodarski, *Człowiek jako...*, dz. cyt., s. 83-85, 133.

³⁰ M. Nowak, dz. cyt., s. 242.

wankiem. Celem zaś wychowania (nauczania) jest przekazywanie wartości ogólnych, stanowiących wspólne dobro ludzkości, którymi wychowanek może się kierować w samodzielnym postępowaniu, wartości najważniejszych, takich jak dobro, prawda, piękno, miłość³¹. Punktem wyjścia w wychowaniu jest prawda o wartościach moralnych, którą wychowawca sam uznaje i którą stara się ukazać wychowankowi³². Przy czym chodzi tu o to, aby wychowanek poznał te wartości, przyjął za własne, zaczął je realizować i traktując swoje życie jako zadanie, stawał się jego autokreatorem³³.

Świat wartości obejmuje jednak nie tylko wartości moralne. Wychowanek porusza się wśród licznych rodzajów i grup wartości, stąd bardzo ważną sprawą jest wyrobienie u niego zdolności wyboru, podejmowania decyzji, oraz umiejętności poruszania się w świecie wartości i dokonywania właściwych wyborów. Nie bez znaczenia pozostaje też kryterium wyboru danej wartości. Można kierować się osobistym interesem, konkretną wartością danej rzeczy, profitem na jaki można liczyć, lub też dobrem społecznym, kulturowym, duchowym, itd. W tym względzie ważną rolę do spełnienia ma nauczyciel-wychowawca³⁴. Jako osoba bardziej doświadczona i dojrzała aniżeli wychowanek, może pomóc w wyborze wartości oraz wskazać właściwą motywację nauczyciel-wychowawca. Czy jest człowiekiem, który przekazuje wartości, co do których jest przekonany i którymi sam żyje, czy też nie. Okazuje się, że w procesie wychowania (zwłaszcza, gdy chodzi o internalizację wartości), ogromną rolę spełnia ten wychowawca, który staje wobec wychowanka jako „personalny symbol wartości”³⁵, zarówno wartości dotyczących jego człowieczeństwa, jak też roli pedagoga (uspołecznienie, miłość pedagogiczną, takt pedagogiczny, itp.³⁶). Nie bowiem tak nie oddziałują, jak własny przykład. Nauczyciel-wychowawca, który odzywa się do swojego wychowanka niegrzecznie, uczy niegrzeczności, jeśli go upokarza, uczy braku szacunku, jeśli pracuje byle jak lub nieprzygotowuje się do pracy, uczy lenistwa i niedbalstwa. Nie sposób sobie wyobrazić, aby którykolwiek pedagog uczył świadomie nieporządanych społecznie cech. Jeżeli jednak sam postępuje

³¹ M. Braun-Gałkowska, dz. cyt., s. 15.

³² Tamże, s. 12.

³³ Tamże, s. 13.

³⁴ Używam określenia nauczyciel-wychowawca, ponieważ w praktyce tych dwóch funkcji nie da się rozdzielić. Niezależnie od tego, co dominuje w działaniach pedagoga, nauczyciel jest zazwyczaj wychowawcą, a wychowawca – nauczycielem. Zob. Z. Włodarski, *Człowiek jako...*, dz. cyt., s. 39-41.

³⁵ M. Nowak, dz. cyt., s. 255.

³⁶ Zob. Z. Włodarski, dz. cyt., s. 126-132.

inaczej aniżeli naucza, staje się niewiarygodny i traci autorytet. Wychowanie jest procesem, w którym wychowawca i wychowanek nawzajem na siebie oddziałują, przekazując sobie pewne informacje oraz stany emocjonalne. W swojej książce skierowanej do nauczycieli i wychowawców, M. Braun-Gałkowska pisze: „Tak sobie właśnie wyobrażam wychowanie: wychowawca i wychowanek zmierzają razem ku najpiękniejszym ludzkim wartościom. Wychowawca ukazuje je i do dążenia ku nim zachęca. Jeśli w nie wierzy, sam stara się być coraz doskonalszy i wychowanek zachęca do tego samego, dążą więc do wspólnego celu. Wychowawca wychowankowi pomaga, ale nie jest to oddziaływanie jednostronne, lecz interakcja między dwoma podmiotami o równej wartości, choć nie o takich samych kompetencjach i zadaniach”³⁷. Nauczyciel-wychowawca ponosi odpowiedzialność za kształt i przebieg procesu wychowania, a także za samego wychowanek. Dlatego powinien on znać cele wychowania, orientować się w świecie wartości, a także sam zmierzać ku tym samym wartościom, które wskazuje swoim uczniom-wychowankom. Znajomość wartości uczyni nauczyciela kompetentnym w wyborze tych, które sprzyjają rozwojowi osobowości oraz regulują stosunki międzyludzkie. Jednocześnie uznawane przez niego wartości wyznaczają cele i metody pracy edukacyjnej oraz określają jego stosunek do uczniów. Okazuje się, że niechętnie i wrogie nastawienie do ucznia ujawnia się w sposobie oceniania go przez nauczyciela, rzutuje na sposób, w jaki nauczyciel przekazuje wiedzę oraz odnosi się do swoich uczniów. Uprowadzony nauczyciel wystawia gorsze oceny, nie angażuje się w proces przekazywania wiedzy, a jego odnoszenie się do wychowanków cechuje niechęć, niecierpliwość, chłód emocjonalny, brak empatii, nieumiejętność wchodzenia w dialog, niejednokrotnie też brak taktu i szacunku dla innych.

Uznawane przez nauczyciela-wychowawcę wartości mają nie tylko istotne znaczenie w przypadku oceny innych. Są też kryterium oceny samego siebie (samooceny)³⁸.

Treść i poziom samooceny oddziałują na zachowanie nauczycieli w procesie nauczania i wychowania. Wysoka samoocena współwystępuje z identyfikacją z zawodem, osiąganiem pozytywnych wyników w pracy, postawami twórczymi i innowacyjnymi oraz pozytywnymi relacjami interpersonalnymi z uczniami, rodzicami i innymi nauczycielami³⁹.

³⁷ M. Braun-Gałkowska, dz. cyt., s. 7.

³⁸ H. Świda, dz. cyt., s. 47-48.

³⁹ Z. Zaborowski, *Psychospołeczne problemy pracy nauczyciela*, Warszawa 1986, s. 27-28.

Podsumowując to, co do tej pory zostało powiedziane, należy stwierdzić, że wartości pełnią istotną rolę w procesie edukacyjnym. Przejawia się to między innymi w podejściu nauczyciela-wychowawcy do własnej roli zawodowej, w sposobie pełnienia obowiązków związanych z tym zawodem, w motywacji podjęcia procesu edukacyjnego, w stosunku do ucznia oraz w skuteczności podejmowanych oddziaływań wychowawczych. Dlatego ważną sprawą jest przeprowadzenie wśród nauczycieli badań, dzięki którym poznamy uznawane przez nauczycieli typy wartości, akcentowane w tym środowisku systemy wartości oraz ich rolę w procesie edukacyjnym.